

JAKUB LEWICKI

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Instytut Historii Sztuki, Wydział Nauk Historycznych

ORCID.org/0000-0003-1766-659X.

KATALOG ZABYTKÓW NA MAZOWSZU – DOTYCHCZASOWE DZIAŁANIA, METODY I POTRZEBY*

STRESZCZENIE

Mazowsze jest jednym z najbogatszych w zabytki regionów Polski i od wielu lat są tu prowadzone działania inwentaryzacyjne. Utrudnia je rozległy obszar i duża różnorodność dziedzictwa przeszłości. Wśród dotychczasowych przedsięwzięć inwentaryzacyjnych w regionie należy wymienić: pierwsze opracowania starożytnicze i historyczne do 1860 roku, inwentaryzację Kazimierza Stronczyńskiego, prace Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej oraz Centralnego Biura Inwentaryzacji, inwentaryzację towarzyszącą klasyfikacji zabytków, przygotowanie i wydanie *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* oraz inwentaryzację i ewidencję prowadzoną przez urząd Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i prace realizowane w ramach grantów badawczych.

Mimo wielu inicjatyw dotychczas nie została wykonana kompleksowa inwentaryzacja zabytków Mazowsza. Winna być ona przeprowadzona jak najszybciej ze względu na liczne niekorzystne zjawiska zagrażające spuściznie przeszłości. Najważniejszym z nich jest szybkie przekształcanie się krajobrazu kulturowego i zanik całych grup zabytków – nie tylko architektury drewnianej, lecz także tradycyjnych budynków mieszkalnych oraz dawnej architektury przemysłowej i kolejowej.

* Praca powstała w ramach projektu NPRH nr 11H 13006582 na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

**THE CATALOGUE OF MONUMENTS IN MAZOWSZE
– THE TO DATE ACTIONS, METHODS AND NEEDS**

ABSTRACT

Masovia is one of the richest regions of Poland in terms of historic monuments and the inventory works have been carried out here for many years. Their progress is hindered by vastness of the territory and considerable diversity of the heritage of the past. Among the past inventory projects one should count: the first elaborations by antiquarians and historians before 1860, inventory works by Kazimierz Stronczyński, the works of the Department of Polish Architecture of the Warsaw Technical University and of the Central Bureau of Inventories, inventories associated with the classification of monuments; developing and publishing of *Katalog zabytków sztuki w Polsce* as well as inventories and evidence carried out by the Regional Heritage Office and the works performed within the framework of research grants.

Despite so many initiatives no comprehensive inventory of the Mazowsze monuments has been completed yet. However it should be conducted as soon as possible, because of the numerous adverse phenomena threatening the historic heritage. The most important of which is rapid transformation of cultural landscape and vanishing of the whole categories of monuments – not only wooden architecture, but also traditional dwelling houses and historic industrial and railway architecture.

Mazowsze jest jednym z najbogatszych w zabytki regionów Polski. Znajduje się tutaj 7949 budowli wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych, co stawia województwo mazowieckie na drugim miejscu w Polsce – po województwie dolnośląskim (8907), a przed wielkopolskim (7920)¹. Prowadzone na tym terenie od wielu lat działania inwentaryzacyjne i badania dziedzictwa przeszłości utrudniają rozległy obszar (gdyż mazowieckie jest największym pod względem powierzchni województwem w Polsce), a także duża różnorodność zabytków. Wśród dotychczasowych osiągnięć związanych z inwentaryzacją na Mazowszu można wyróżnić kilka najważniejszych okresów historycznych:

- pierwsze prace starożytnicze i historyczne prowadzone do 1860 roku;
- inwentaryzacja Kazimierza Stronczyńskiego;
- lokalne badania zabytków w drugiej połowie XIX i początku XX wieku;
- prace Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej i Centralnego Biura Inwentaryzacji;

¹ Dane z końca 2020 r. wg Głównego Urzędu Statystycznego. Nieaktualne już dane podaje *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Warszawa 2017, s. 51.

- ewidencja zabytków prowadzona podczas klasyfikacji;
- przygotowanie i wydanie *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*;
- inwentaryzacja i ewidencja prowadzona przez urząd Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Przeprowadzone na przestrzeni niemal dwóch stuleci prace pomagały w poznaniu lokalnych zabytków. Jednak wiele działań wymaga wykonania na nowo albo nigdy jeszcze nie zostało podjętych w sposób nowoczesny i zgodny ze stanem dzisiejszej wiedzy i metodologii.

Pierwsze próby poznania i popularyzacji mazowieckich zabytków

Zabytki Warszawy i Mazowsza zaczęto upamiętniać już w okresie staropolskim. Jednym z pierwszych świadectw jest wierszowany opis Warszawy Adama Jarzębskiego²: wprawdzie ma on charakter przewodnika po mieście, ale zostały w nim przedstawione ważniejsze zabytkowe budowle, omówiony ich wygląd i charakterystyczne elementy. Szymon Starowolski w zamieszczonym w dziele *Monumenta Sarmatarum* wykazie szlacheckich nagrobków pominął niestety mazowieckie pomniki i inskrypcje nagrobne³. O osobliwościach Mazowsza wspomniał Jędrzej Świącicki omawiając ważniejsze zabytki tej dzielnicy⁴. Pewną formę ówczesnych inwentaryzacji stanowiły rysunki znaczniejszych obiektów. Pionierem w tej dziedzinie był Zygmunt Vogel, który w trakcie swoich „podróży malowniczych” wykonał pierwsze dokładne widoki mazowieckich budowli, dokumentując w ten sposób wiele regionalnych zabytków, w tym znajdujących się w większych mia-

² Adam Jarzębski, *Gościniec albo krótkie opisanie Warszawy*, oprac. Władysław Tomkiewicz, Warszawa 1974.

³ Szymon Starowolski, *Monumenta Sarmatarum, viam universae carnis ingressorum*, Cracoviae: in Officina Viduae et Haeredum Francisci Caesarij, 1655; Jarosław Nowaszczyk, *Przyczynek do badań nad dziełem „Monumenta Sarmatarum” Szymona Starowolskiego*, Pamiętnik Literacki, 108, 2017, z. 3, s. 217–233.

⁴ *Topographia sive Masoviae descriptio, auctore Andera Swiecicki de Magna Swiecice, notario territorii nurensis. Cum licentia Superiorum*, Varsaviae 1634; *Andrzeja Świącickiego topograficzny opis Mazowsza*, z jęz. łac. przeł., objaśnił i życiorys autora dodał Władysław Smoleński, *Kwartalnik Kłósów. Pismo naukowe i literackie*, 2, (Warszawa) 1877, s. 82–123; *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Świącickiego*, tłum. na jęz. pol. Stanisław Pazyra, Warszawa 1974.

stach⁵. Wśród pierwszych ilustratorów zabytków należy wymienić Bernarda Belotta zwanego Canaletto (lub Canaletto młodszy), który na licznych obrazach zarejestrował wygląd siedemnastowiecznej Warszawy⁶.

Początki inwentaryzacji na Mazowszu

Pierwsze opracowania poświęcone „zabytkom starożytności” zachowanym na Mazowszu zaczęły się ukazywać około połowy XIX wieku⁷. Omawiano w nich dawne budowle znajdujące się na tym terenie i zwracano uwagę na konieczność ich ochrony. Publikacje te przyczyniły się do docenienia wartości miejscowego dziedzictwa przeszłości i upowszechniły wiedzę o nim.

Jedną z pierwszych inicjatyw dotyczących rozpoznania zasobu zabytkowych obiektów na naszych ziemiach była akcja podjęta na polecenie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, której rezultatem są sporządzone przez Kazimierza Stronczyńskiego „Opisy zabytków”. Oryginał tego dzieła jest przechowywany w Gabinetie Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego⁸, natomiast w różnych zbiorach archiwalnych znajdują się jego fragmenty – zarówno ostatecznego tekstu, jak i wersji wcześniejszych, a także bogata korespondencja związana z powstawaniem „Opisów”. Największe znaczenie dla badaczy ma wielotomowa

⁵ Krystyna Sroczyńska, *Podróże malownicze Zygmunta Vogla*, Warszawa 1980.

⁶ Mieczysław Wallis, *Canaletto, malarz Warszawy*, Warszawa 1955; Helena Kozakiewicz, Stefan Kozakiewicz, *Bernardo Bellotto zwany Canaletto*, Warszawa 1980; Albert Rizzi, *Canaletto w Warszawie*, Warszawa 2007.

⁷ Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 1–3, Warszawa 1843–1846, tu t. 2, s. 406–697; Franciszek Maksymilian Sobieszczański, *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych*, t. 2, Warszawa 1849; Julian Ursyn Niemcewicz, *Podróże historyczne po ziemiach polskich*, Paryż 1858¹, Petersburg 1859², s. 129–154, 222–229, 287, 417–420; Wojciech Szymanowski, *Królestwo Polskie, czyli najdokładniejszy obraz tego kraju pod względem statystycznym, geograficznym i historycznym*, Warszawa 1859; Władysław Smoleński, *Jędrzeja Święcickiego Opis Mazowsza*, [w:] *Pisma historyczne*, t. 1, Warszawa 1901, s. 69–109; Jan Czerniawski, *Przeszłość Mazowsza w „Opisie starożytnej Polski” Tomasza Święckiego*, *Notatki Płockie*, 50, 2005, nr 2, s. 11.

⁸ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Oddział Rękopisów, nr 243, *Opisy zabytków w Królestwie Polskim* sporządzone z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa przez delegację pod przewodnictwem Kazimierza Stronczyńskiego w latach 1844–1845. Zob. też tamże, t. 2: *Opisy zabytków starożytności w Guberni Radomskiej* przez delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego w latach 1844–1846 zebrane, rysunkami w dwóch osobnych atlasach zawartymi, objaśnione (Atlas I, 1850, i Atlas II, 1850), gdzie są opisy dotyczące Mazowsza.

edycja pracy Stronczyńskiego, która ukazała się przed kilku laty⁹; obejmuje ona także część dotyczącą terenów Mazowsza¹⁰.

„Opisy zabytków” K. Stronczyńskiego od dawna wzbudzały zainteresowanie historyków. Pierwsza monografia omawiająca okoliczności przeprowadzenia tej akcji inwentaryzacyjnej i jej efekty powstała już w 1931 roku¹¹. Potem wielokrotnie podejmowano próby opracowania materiałów przygotowanych przez Stronczyńskiego, uwagę przyciągała także osoba inwentaryzatora¹².

Kazimierz Stronczyński odwiedził Mazowsze podczas drugiego i trzeciego objazdu Królestwa Polskiego. W trakcie drugiego objazdu zwiedzał między innymi Górę Kalwarię, Czersk, Warkę, Jedlińsk, Radom, Szydłowiec, Wąchock, Suchedniów, Kielce, Chęciny, Jędrzejów, Wodzisław, Brzeście, Książ Wielki, Miechów, Czaple Wielkie, Pieskową Skałę, Olkusz (21 maja–7 lipca 1844 roku), natomiast w ramach trzeciego objazdu był w Tarcynie, Grójcu, Jedlińsku, Szydłowcu, Piotrkowicach (27–29 lipca 1844 roku). Sporządzone wówczas notatki i wykonane ryciny są pierwszymi informacjami opisującymi ówczesny wygląd i stan zachowania lokalnych zabytków.

W drugiej połowie XIX wieku także podejmowano badania dziedzictwa przeszłości, lecz ich zasięg i szczegółowość były ograniczone. W przeciwieństwie bowiem do akcji Stronczyńskiego miały lokalny charakter i skupiały się na znaczniejszych obiektach. Były głównie związane z działalnością lokalnych towarzystw naukowych, a o ich wynikach informowały doniesienia na łamach coraz liczniejszych czasopism ilustrowanych i gazet codziennych¹³.

⁹ *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim*, t. 1–9, Warszawa 2013–2014 (dalej cyt. *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków*).

¹⁰ Zob. *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków*, t. 2: *Gubernia radomska*, t. 3: *Gubernia warszawska*, t. 4: *Gubernia płocka*.

¹¹ Michał Walicki, *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827–1862)*, Warszawa 1931.

¹² *Kazimierz Stronczyński: numizmatyk, sfragistyk i inwentaryzator zabytków. Materiały sesji naukowej, Piotrków Trybunalski, 1983*, red. Kazimierz Głowacki, Jerzy Piniński, Łódź 1986; *Biogramy uczonych polskich*, cz. 1: *Nauki społeczne*, z. 3: *P–Z*, oprac. Andrzej Śródka, Paweł Szczawiński, Wrocław 1985, s. 326–328. Ilustracje z albumów zob. Teresa Sulerzyska, *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, cz. 2: *Miejscowości różne* (Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków (dalej cyt. BMiOZ), Seria A, 5), Warszawa 1969.

¹³ Franciszek Midura, *Społeczna opieka nad zabytkami na ziemiach polskich do 1918 roku*, Warszawa 2004.

Początki nowoczesnych działań inwentaryzacyjnych

W pierwszej dekadzie XX wieku inicjatorem prac mających na celu ewidencjonowanie narodowego dziedzictwa było założone w roku 1906 Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości (TOnZP)¹⁴. Działania w tym zakresie rozpoczęto wkrótce po utworzeniu Towarzystwa i kontynuowano w latach późniejszych. W trakcie organizowanych wtedy ekspedycji na tereny Mazowsza i do większych mazowieckich miast gromadzono informacje o stanie lokalnych zabytków. Architekci i historycy sztuki zatrudnieni na zlecenie TOnZP oraz jego członkowie wykonywali inwentaryzacje pomiarowe i dokumentację fotograficzną poszczególnych obiektów¹⁵. Bardzo liczne fotografie powstały jeszcze przed pierwszą wojną światową, w jej trakcie i po zakończeniu działań wojennych. Zachowana dokumentacja jest najważniejszym materiałem inwentaryzacyjnym ukazującym stan dziedzictwa kulturowego Mazowsza na początku oraz w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku.

W międzywojennym dwudziestoleciu ważną instytucją zajmującą się inwentaryzacją zabytków był Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej. W 1922 roku senat uczelni zatwierdził regulamin Zakładu Architektury Polskiej, który w krótkim czasie swoją działalnością badawczą i inwentaryzatorską objął ogromne obszary Drugiej Rzeczypospolitej. Kierujący Zakładem Oskar Sosnowski przywiązywał wielką wagę do badań interdyscyplinarnych z udziałem architektów, historyków sztuki i historyków¹⁶. W zespole Sosnowskiego pracował między innymi Jerzy Raczyński, wybitny polski badacz architektury, jeden z nielicznych polskich historyków architektury wykorzystujących w swoich studiach najnowsze zdobycze europejskiej nauki¹⁷. Rozmachem przedsięwzięć i nowatorstwem prowadzonych badań Zakład Architektury Polskiej PW szybko dorównał uznanym ośrodkom naukowym we Lwowie i Krakowie, stając się poważną polską instytucją zajmującą się zabytkami. Bardzo ważną częścią prowadzonych w Zakładzie

¹⁴ *Ocalić przeszłość dla przyszłości*, red. Ryszard Brykowski (BMiOZ, Seria B, 75), Warszawa 1985.

¹⁵ *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości: wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. Ewa Manikowska, Piotr Jacek Jamski, Warszawa 2010; *Archiwa wizualne dziedzictwa kulturowego*, red. Ewa Manikowska, Piotr Jacek Jamski, Warszawa 2016.

¹⁶ Oskar Sosnowski, *Humaniści i inżynierowie architekci w studiach nad historią sztuki i kultury*, Arkady, 5, 1939, nr 3 s. 105–110.

¹⁷ Anna Kriegseisen, *Jerzy Raczyński – historyk i konserwator architektury*, Folia Historiae Artium, Seria Nowa, 1, 1995, s. 113–125.

badan była inwentaryzacja zabytków, obejmująca obiekty architektury, rzeźby, malarstwa ściennego. Uzyskane w jej trakcie materiały stały się w przyszłości podstawą opracowania *Dziejów budownictwa w Polsce*¹⁸ – były niezbędne do wykonania specjalnych rysunków aksonometrycznych ukazujących poszczególne zabytkowe budynki w formie częściowo rozmontowanych modeli, dokładnie wyjaśniających szczegóły ich konstrukcji. W trakcie działań inwentaryzacyjnych w Zakładzie wypracowano własne metody pomiarów (metoda wcięć), a otrzymane dzięki nim pomiary zabytków drewnianych zostały uznane za najbardziej dokładne w Europie¹⁹. Nowatorski był także wybór obiektów, które mierzono: były to dawne zamki, fortyfikacje, bóżnice i nowożytnie kościoły, których wartości dotychczas nie doceniano. Pomiary były często podstawą do sporządzenia modeli budowli lub fragmentów ich konstrukcji (na przykład wiązań dachowych). Inwentaryzowano nawet polichromie architektoniczne w formie barwnych kopii²⁰. Przeprowadzono też kompleksową inwentaryzację zabudowy mieszczańskiej w Warszawie, w jej wyniku zostały wykonane pomiary kamienic Starego i Nowego Miasta. Takie pomiary należały do obowiązkowych zadań studentów, realizowanych między innymi podczas samodzielnych wakacyjnych praktyk (po drugim semestrze inwentaryzacja wsi; po szóstym i siódmym semestrze pomiar budowli monumentalnej) pojedynczo lub przez dwie osoby. Studenci musieli też uczestniczyć w wyprawach inwentaryzacyjnych, podczas których mierzyli i fotografowali wszystkie interesujące zabytki na wyznaczonym obszarze. Innym zadaniem były tak zwane inwentaryzacje wsi²¹: każdy student był zobowiązany do wykonania pomiaru jednej wsi, który obejmował zarówno jego sytuację, charakterystyczne rzuty, przekroje i widoki elewacji najważniejszych składników zabudowy (najstarsza chałupa we wsi, typowe przykłady chałup). W wyniku akcji

¹⁸ Adam Miłobędzki, *Oskar Sosnowski – polski historyk architektury*, [w:] *Mysł o sztuce. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki – Warszawa 1974*, Warszawa 1976, s. 283–294.

¹⁹ Adam Miłobędzki, *Badania nad historią architektury*, [w:] *Wstęp do historii sztuki*, t. 1: *Przedmiot – metodologia – zawód*, red. Piotr Skubiszewski, Warszawa 1973, s. 477–478.

²⁰ Jan Zachwatowicz, *Zagadnienie kopii barwnej w studiach nad malarstwem monumentalnym*, Biuletyn Naukowy wydany przez Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, 1932, nr 1, s. 13–18.

²¹ Franciszek Piaścik, *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki P.W.*, Biuletyn Naukowy wydany przez Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, 1932, nr 1, s. 2–12. Kolejne sprawozdania zamieszczano w „Biuletynie Historii Sztuki i Kultury”.

inwentaryzacyjnych podejmowanych w Zakładzie Architektury Polskiej powstało ponad dwieście pięćdziesiąt pomiarów wsi z całego obszaru Rzeczypospolitej, w tym z Mazowsza²². Pomiarzy otrzymały formę jednakowo opracowanych i oprawionych albumów zawierających opis danej wsi, rysunki pomiarowe i fotografie. W rezultacie albumy są jednym z najcenniejszych źródeł prezentujących nie tylko zabudowę różnych typów wsi na całym terytorium Drugiej Rzeczypospolitej, ale także poszczególne znajdujące się w nich budynki (kościóły, dwory, domy mieszkalne, bramy, płoty, kapliczki, krzyże przydrożne) oraz fragmenty budowli (konstrukcyjne elementy ścian, więźby, bramy, okna i drzwi).

Zakład Architektury Polskiej prowadził też szereg różnych innych akcji inwentaryzacyjnych, realizowanych przez poszczególne tak zwane Sekcje. Wymienić tutaj można na przykład Sekcję Budownictwa Ludowego (później Sztuki Ludowej i Budownictwa Wiejskiego), Inwentaryzacyjno-Pomiarową (później Pomiarów Inwentaryzacyjnych), Malarską, Urbanistyczną oraz Historii Sztuki i Historii Fortyfikacji (później Obwarowań Stałych). Nazwy Sekcji, ich liczba i zakres działalności zmieniały się z czasem²³. Efekty inwentaryzacji zabytków cyklicznie upowszechniano na łamach publikowanych przez Zakład pism: „Biuletynu Naukowego” („Biuletynu Historii Sztuki i Kultury”) i „Studiów do Dziejów Sztuki w Polsce” oraz trzech wydawnictw seryjnych: „Architectura Militaris”, „Wnętrza i Sprzęt”, „Biblioteka Zakładu”²⁴. Zachowany prawie w całości zbiór Zakładu Architektury Polskiej jest bezcennym źródłem do badań dawnego budownictwa na ziemiach Rzeczypospolitej w jej międzywojennych granicach, w tym na Mazowszu.

Podobne prace inwentaryzacyjne były prowadzone na Wydziale Architektonicznym Politechniki Lwowskiej²⁵. Pracownicy tego wydziału podejmowali badania także nad zabytkami mazowieckimi, co wiązało się z napływem studentów

²² Robert Kunkel, *Albumy inwentaryzacji wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Dzieje i zawartość zbioru*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, 26, 1981, z. 3–4, s. 277–292; tenże, *Materiały do architektury Małopolski w zbiorach naukowych Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Sekcja Budownictwa Ludowego*, Teki Krakowskie, 3, 1996, s. 229–251.

²³ Por. np. schemat organizacji Zakładu w 1936 r., Biuletyn Historii Sztuki i Kultury, 5, 1937, nr 1, s. 104–105.

²⁴ Oskar Sosnowski, *Zarys działalności Zakładu Architektury Polskiej w ubiegłym dziesięcioleciu*, Biuletyn Naukowy wydany przez Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, 1933, nr 3, s. 101–108.

²⁵ Jakub Lewicki, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, Ochrona Zabytków, 52, 1999, nr 4 (207), s. 381–383.

z terenów Mazowsza. Byli oni dość liczni, szczególnie po 1905 roku i w okresie międzywojennym, kiedy pochodzący z Mazowsza słuchacze chętnie przenosili się na studia do Lwowa. Inwentaryzowali wówczas budowle Warszawy i innych mazowieckich miast oraz lokalne mazowieckie zabytki i wsie. Studenci Politechniki Lwowskiej kilkakrotnie przyjeżdżali też do Warszawy i odbywali wycieczki naukowe po ziemi mazowieckiej.

Akcje ewidencjonowania zabytków, których celem było ich poznanie i opracowanie, podejmowało również wiele innych instytucji, a także pojedyncze osoby. Na podstawie zgromadzonych tą drogą materiałów powstały w dwudziestoleciu, a nawet w czasie drugiej wojny różne prace z zakresu historii sztuki i architektury – niestety wiele z nich nie doczekało się publikacji²⁶.

Prace Centralnego Biura Inwentaryzacji

W 1929 roku utworzono Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki (CBI), które miało kierować akcją inwentaryzatorską w Polsce. Na jej prowadzenie przeznaczono specjalne kredyty państwowe. Program działania nowej instytucji sformułował Jerzy Remer²⁷. Wcześniej – po dyskusji ze środowiskiem historyków sztuki – została wydana i zatwierdzona przez ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego *Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki* (1930), która określała szczegółowe zasady inwentaryzacji. Miała ona obejmować zabytki sztuki, które powstały od X do połowy XIX wieku, a w wyjątkowych wypadkach także pochodzące z późniejszego okresu. W centrali miały być gromadzone „opisowo-naukowe materiały”, założony katalog zabytków oraz zbiór zdjęć techniczno-pomiarowych i fotograficznych, planowano zredagowanie i wydanie inwentarza zabytków poszczególnych powiatów. Poza centralą zostały zorganizowane Okręgowe Biura Inwentaryzacyjne i grupy inwentaryzatorów, ponadto zaproszono do współpracy inne instytucje i osoby fachowe²⁸. Akcja inwentaryza-

²⁶ Ksawery Piwocki, *Prace polskich historyków sztuki w czasie wojny*, Biuletyn Historii Sztuki i Kultury, 8, 1946, nr 3–4, s. 135–153.

²⁷ Jerzy Remer, *Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, Ochrona Zabytków Sztuki, 1930–1931, cz. 2, s. 413–422; tenże, *Centralne Biuro Inwentaryzacyjne*, „Wiadomości Konserwatorskie” (dodatek do) Ziemia, 1929, nr 21–24, s. 85–89.

²⁸ R: [Jerzy Remer], *II-gi Ogólno-polski Zjazd Konserwatorów w Warszawie w 1927 r. (Uchwały i rezultaty)*, Ochrona Zabytków Sztuki, 1930–1931, cz. 2, s. 360.

cyjna miała w dużym stopniu opierać się także na urzędowych konserwatorach i Wojewódzkich Oddziałach Sztuki, które zajmowały się opieką nad zabytkami na podległym im terenie²⁹. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zawarło porozumienie z Departamentem Aeronautyki w sprawie wykonania inwentaryzacyjnych zdjęć lotniczych różnych budowli i ich zespołów³⁰.

Opracowany program inwentaryzacji składał się z dwustu siedemdziesięciu ośmiu odcinków obejmujących poszczególne powiaty całego kraju. Na podstawie wniosków kierowników Okręgowych Biur Inwentaryzacyjnych wypracowano szczegółowy plan inwentaryzacji, którą najpierw zamierzano przeprowadzić w wybranych powiatach³¹. W województwie warszawskim początkowo miały to być powiaty rawski i grójecki, później wytypowano powiaty sieradzki, rawski i łowicki. Wśród zgłaszanych postulatów pojawiły się propozycje rozbudowy Centralnego Biura Inwentaryzacji (które miałyby się przekształcić w Instytut Inwentaryzacyjny), rozpoczęcia kształcenia inwentaryzatorów i przekazania do jednej centralnej instytucji wyników wszystkich dotychczasowych akcji inwentaryzacyjnych, gdyż dostęp do nich był często utrudniony³². Wkrótce opublikowano sprawozdania z przeprowadzonej inwentaryzacji pierwszych powiatów: nowotarskiego i sieradzkiego, obejmującej architekturę i jej wystrój oraz zabytki ruchome³³; nie zawierały one jednak planów budowli. Jednocześnie zaczęły się ukazywać pierwsze opracowania naukowe oparte na dokumentacji sporządzonej w trakcie inwentaryzacji – na przykład artykuł Jadwigi Przeworskiej o geografii zabytków sztuki i książka Michała Walickiego, który między innymi omówił wszystkie dotychczasowe akcje inwentaryzatorskie w Polsce i ważniejsze działania

²⁹ Tadeusz Szydłowski, *Opieka nad zabytkami sztuki*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918–1928*, Warszawa 1928, s. 730; Jarosław Wojciechowski, *Organizacja opieki państwowej nad zabytkami w Polsce*, Wiadomości Konserwatorskie, 1929, nr 10–12, s. 43; tenże, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, *Ochrona Zabytków Sztuki*, 1930–1931, cz. 1, s. 20–26; tenże, *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919–29*, *Ochrona Zabytków Sztuki*, 1930–1931, cz. 2, s. 243–318.

³⁰ R: [Remer] 1930–1931, s. 360; P. Dobosz, *Zabytki w polskiej fotografii lotniczej*, *Ochrona Zabytków*, 1997, nr 4, s. 355–360.

³¹ Wykaz powiatów, które miała objąć inwentaryzacja, zob. Remer 1930–1931, s. 420.

³² Tamże, s. 421.

³³ Zob. Tadeusz Szydłowski, *Powiat nowotarski*, *Ochrona Zabytków Sztuki*, 1930–1931, cz. 2, s. 425–430; Michał Walicki, *Powiat sieradzki*, tamże, s. 432–437.

zagraniczne³⁴. Ogłoszono także zasady, według których powinny być mierzone zabytki, zwracając uwagę na metody najbardziej dokładne i ekonomiczne³⁵.

W pierwszych latach działania Centralnego Biura Inwentaryzacji przeprowadzono inwentaryzację powiatów nowotarskiego, sieradzkiego i rawskiego oraz rozpoczęto pracę w dalszych powiatach. Zgromadzono dwadzieścia sześć tysięcy zdjęć i rysunków pomiarowych dotyczących około trzech tysięcy zabytków architektury. W drugim okresie (po 1935 roku), po przejęciu innych zbiorów archiwalnych, zasób CBI zwiększył się do trzystu tysięcy zdjęć i ponad dwóch i pół tysiąca (dokładnie: 2709) rysunków pomiarowych. Prowadzono wtedy dalsze prace na terenie powiatu warszawskiego i w ramach serii „Zabytki Sztuki w Polsce” wydano opracowany przez Witolda Kieszkowskiego tom *Powiat rawsko-mazowiecki*³⁶. Jednocześnie w biurach okręgowych i Wojewódzkich Oddziałach Sztuki zbierano materiały inwentaryzacyjne dotyczące innych powiatów i prowadzono prace inwentaryzacyjne na terenach, które obejmował sporządzony wcześniej plan. Działania te kontynuował później Państwowy Instytut Sztuki, przekształcony w Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, w którym został opracowany *Katalog zabytków sztuki w Polsce*³⁷.

Prace inwentaryzacyjne wykonywane podczas klasyfikacji zabytków

Prace inwentaryzacyjne towarzyszyły klasyfikacji zabytków prowadzonej na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku³⁸. Akcja ta polegała

³⁴ Jadwiga Przeworska, *Problem geografii zabytków sztuki*, tamże, s. 441–447; Walicki 1931.

³⁵ Antoni Karczewski, *Uwagi o mierzeniu zabytków*, *Ochrona Zabytków Sztuki*, 1930–1931, cz. 2, s. 395–402.

³⁶ *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, red. Jerzy Szablowski, VI: *Województwo łódzkie*, t. 1, z. 1: *Powiat rawsko-mazowiecki*, Warszawa 1939. Por. Jerzy Szablowski, *Zagadnienie inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*, 8, 1946, nr 1–2, s. 22–35; tenże, *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, *Ochrona Zabytków*, 2, 1949, nr 2, s. 78–81. Por. też *Biuletyn Historii Sztuki*, 16, 1954, nr 3, s. 342–360; Stanisław Lorentz, *Inwentarze i katalogi*, *Rocznik Historii Sztuki*, 17, 1988, s. 25–28. Por. też Kazimierz Malinowski, „*Aby pamiątki uczynić powszechnie wiadomymi i wiecznie trwałymi*”, [w:] *Spis zabytków architektury i budownictwa* (BMiOZ, Seria A, 1), Warszawa 1964 (dalej cyt. *Spis zabytków architektury*), s. XVIII.

³⁷ *Inwentaryzacja i katalog zabytków jako podstawa ochrony i polityki konserwatorskiej. Metody, osiągnięcia, zamierzenia*, red. Jakub Lewicki, Warszawa 2020 (dalej cyt. *Inwentaryzacja i katalog zabytków*), s. 30–31, 34–35.

³⁸ *Spis zabytków architektury*; Marcin Gawlicki, *Rejestr zabytków w praktyce ochrony konserwatorskiej*, *Ochrona Zabytków*, 61, 2008, nr 2, s. 55–82; Jakub Lewicki, *Między waloryzacją a klasyfikacją*,

na zewidencjonowaniu i zweryfikowaniu zabytków w terenie przez specjalistów. Na podkreślenie zasługuje precyzja naukowa tych działań oraz wciąż aktualne wyniki przeprowadzonych prac, gdyż zdefiniowane wartości i dokonana klasyfikacja zabytków nie zostały zakwestionowane.

Przygotowaniem do weryfikacji listy zabytków architektury i budownictwa była akcja ich ewidencjonowania przeprowadzona w latach 1959–1960. Wykazała ona, że liczba zabytków wynosi w Polsce około trzydziestu pięciu tysięcy; jednak już wówczas zdawano sobie sprawę z niekompletności zebranych danych – a dokładniej: z dużego prawdopodobieństwa pominięcia zabytków znajdujących się daleko od głównych szlaków komunikacyjnych. Z przeprowadzoną wówczas ewidencją łączyły się także względy „praktyczno-konserwatorskie”, których celem było „prowadzenie realnej i celowej polityki konserwatorskiej uwzględniającej wartości zabytkowe obiektów i społeczną ich przydatność w określonych możliwościach finansowych”, chciano zatem zwrócić uwagę na zabytki, które „z racji swoich bezwzględnych wartości powinny być zachowane za wszelką cenę jako kulturalna spuścizna narodu”³⁹.

Weryfikacja – co należy mocno podkreślić – miała charakter naukowy. Do wykonania tego zadania wybrano ekspertów mających najwyższe kwalifikacje i doskonale znających teren. Na początku powołano Zespół Konsultacyjny w składzie: mgr Maria Charytańska, mgr Jerzy Z. Łoziński, doc. dr Kazimierz Malinowski (przewodniczący), mgr Przemysław Maliszewski, doc. dr Adam Miłobędzki, dr Hanna Pieńkowska, mgr Olgierd Puciata. Zespół ten przedyskutował założenia prac i wytypował kolejnych wykonawców prac terenowych. W liczącym dwadzieścia cztery osoby zespole znaleźli się najlepsi polscy historycy sztuki, architekci i konserwatorzy zabytków: Zdzisław Bieniecki, Tadeusz Chrzanowski, Henryk Dziurla, Andrzej Fischinger, Jerzy Frycz, Henryk Gawarecki, Maria Gąsiorowska, Eugeniusz Gąsiorowski, Marian Kornecki, Lech Krzyżanowski, Józef Lepiarczyk, Jerzy Z. Łoziński, Adam Miłobędzki, Andrzej Olszewski, Hanna Pieńkowska, Olgierd Puciata, Jerzy Rozpędowski, Teresa Ruszczynska, Jan Samek, Aniela Sławska, Jerzy

czyli o skutecznej ochronie zabytków w Polsce, [w:] *System ochrony zabytków w Polsce – analiza, diagnoza, propozycje*, red. Bogusław Szmygin, Lublin–Warszawa 2011, s. 171–182; tenże, *O początkach kategoryzacji i klasyfikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania zabytków*, *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Klasyfikacja i kategoryzacja zabytków w systemie ochrony zabytków*, red. Bogusław Szmygin, 2016, nr 2 (16), s. 91–108.

³⁹ Maria Charytańska, *Przebieg weryfikacji*, [w:] *Spis zabytków architektury*, s. XXVIII.

Stankiewicz, Bożena Steinborn, Zygmunt Świechowski i Mieczysław Zlat. Potem, aby przebieg prac nie budził wątpliwości, założenia weryfikacji przedyskutowano podczas kilku kolejnych zjazdów konserwatorów i historyków sztuki (1961, 1962, 1963). Dopiero wówczas członkowie zespołu weryfikującego sporządzili listy zabytków z podziałem na grupy wartościujące, a następnie po przedyskutowaniu sporządzonych list przedstawiali je na protokołowanych zebraniach Zespołu Konsultatywnego w obecności konserwatora danego terenu. Wszystkie wątpliwości były gruntownie analizowane. Po zaakceptowaniu list badacze przystąpili do weryfikacji zabytków w terenie. Specjalny zespół czuwał, aby wyniki weryfikacji w całej Polsce były oparte na jednakowych kryteriach i zgodne z założeniami prowadzonych prac. W lipcu 1962 roku pierwszy etap weryfikacji został zakończony. Zespół Konsultatywny przeanalizował jeszcze raz najbardziej dyskusyjną grupę najcenniejszych zabytków nazwaną grupą „0”. Z proponowanych przez weryfikatorów ponad stu najcenniejszych budowli wybrano do niej osiemdziesiąt dwa obiekty. Wyniki pracy i kwalifikacji budowli do grupy „0” zostały sprawdzone w terenie przez członków Głównej Komisji Weryfikacyjnej. W jej skład weszli prof. Ksawery Piwocki (przewodniczący), Jan Dąbrowski, prof. Bohdan Guerquin, prof. Zdzisław Kępiński, prof. Stanisław Lorentz, Jerzy Łoziński, doc. Kazimierz Malinowski, doc. Adam Miłobędzki, dyr. Mieczysław Ptaśnik, prof. Jerzy Szablowski, prof. Michał Walicki i prof. Jan Zachwatowicz. Na posiedzeniu Głównej Komisji Weryfikacyjnej z udziałem wiceministra kultury i sztuki Zygmunta Garsteckiego, które odbyło się 5 października 1962 roku, przedyskutowano raz jeszcze grupę najcenniejszych zabytków klasy „0” i ustalono ich skróconą listę – znalazło się na niej czterdzieści siedem obiektów. Bardzo istotne jest, że listę tę opiniowali nie tylko specjaliści, ale i urzędowi konserwatorzy obszarów, gdzie znajdowały się zabytki. Następnie Rada Ministrów zaleciła wojewódzkim i miejskim Komisjom do Spraw Zagospodarowania Zabytków ustosunkowanie się do wyników weryfikacji pod względem realnych możliwości zagospodarowania zabytków nieużytkowanych. W maju 1963 roku zatwierdzono weryfikację i po kolejnych wielokrotnych dyskusjach powstały listy zabytków. Przedstawiały one liczbę i wykazy zabytków na dzień 1 stycznia 1963 roku.

Od początku akcji weryfikacji zakładano, że wyniki jej nie będą ostatecznie i raz na zawsze ustalone, lecz mogą podlegać zmianom. Jak stwierdzono w instrukcji, „weryfikacja opierała się głównie na ewidencji przeprowadzonej w latach

1959/60, a zaproponowany podział na grupy nie może być uznany za ostateczny i w miarę nowych odkryć czy też zmian kryteriów naukowych, będą następować przesunięcia w grupach wartościujących”. W konsekwencji – podkreślano – weryfikacja nie może być traktowana jako „ostateczne zamknięcie stanu ilościowego zabytkowej architektury i budownictwa i w miarę uzupełniania przeprowadzanych ewidencji, katalogów i innych opracowań, weryfikacja będzie uzupełniana”⁴⁰. Podstawą dla ustalenia kryteriów weryfikacyjnych były postanowienia projektu ustawy „O ochronie dóbr kultury i o muzeach”, którą później uchwalono⁴¹. Jest to bardzo istotne, gdyż o przebiegu weryfikacji decydowały zapisy ustawowe. Już wówczas zdawano sobie sprawę, że sklasyfikowany zabytek może stracić lub zyskać na wartości na skutek nowych odkryć i opracowań naukowych. Planowano, że wnioski o weryfikację nowych obiektów i przegrupowanie zabytków będą w przyszłości rozpatrywane na zasadach ustalonych w ustawie o ochronie dóbr kultury i zgodnie z założeniami przyjętymi przy weryfikacji. Warto dodać, że podczas akcji weryfikacyjnej na wielką skalę ujawnił się problem architektury drugiej połowy XIX i początków XX wieku. Architekturę tę planowano włączyć do wykazów, aby najlepsze jej przykłady chronić od zniszczenia i od niekorzystnych przeróbek. Ostatecznie na listach zostały uwzględnione najwybitniejsze budowle z tego okresu.

Już wówczas zdawano sobie także sprawę z pionierskiego charakteru prac i krótkiego terminu ich wykonania. Podkreślano, że wyniki weryfikacji stanowią materiał „pozwalający na rozeznanie w naszym dorobku kulturalnym w tym zakresie oraz ułatwiający praktyczną działalność władz konserwatorskich w ochronie zabytków”⁴². Zaletą przeprowadzonej akcji była jej systematyczność i naukowa precyzja, czemu trudno jest dziś zaprzeczyć. Brali w niej udział najwybitniejsi historycy sztuki, architekci i konserwatorzy zabytków, doskonale znający zarówno metody najnowszych badań, jak i zabytki w terenie.

⁴⁰ Tamże, s. XXX.

⁴¹ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku „O ochronie dóbr kultury i muzeach”, Dziennik Ustaw, 1962, nr 10, poz. 48.

⁴² Charytańska 1964, s. XXX.

Katalog zabytków sztuki w Polsce

Najpoważniejszym przedsięwzięciem związanym z inwentaryzacją zabytków na Mazowszu było opracowanie i wydanie dwudziestu dwóch tomów *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* (KZSP), które objęły tereny dzisiejszego województwa mazowieckiego. U schyłku lat czterdziestych XX wieku przeprowadzono i zakończono inwentaryzację w północnej Małopolsce, na obszarze dawnego województwa kieleckiego, rozpoczętą jeszcze przez Centralne Biuro Inwentaryzacji i po wojnie kontynuowaną przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk⁴³. Przygotowane jej wyniki po weryfikacji opublikowano pod redakcją Jerzego Z. Łozińskiego i Barbary Wolff u schyłku lat pięćdziesiątych jako trzeci tom KZSP. Terenu dzisiejszego województwa mazowieckiego dotyczą następujące zeszyty tomu trzeciego:

- z. 2: *Powiat iłżecki*, oprac. Olgierd Puciata i Zygmunt Świechowski, Warszawa 1957;
- z. 6: *Powiat kozienicki*, oprac. Olgierd Puciata i Zygmunt Świechowski, Warszawa 1958;
- z. 8: *Powiat opoczyński*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1958;
- z. 10: *Powiat radomski*, oprac. Kinga Szczepkowska, Eugeniusz Krygier i Jerzy Z. Łoziński, Warszawa 1961.

Zeszyty te opracowano ponad siedemdziesiąt lat temu. Uwzględniają one tylko najważniejsze zabytki pochodzące z okresu do końca XVIII wieku. Epoka historyzmu obejmuje budowle powstałe do 1850 roku. Zeszyty pomijają architekturę z drugiej połowy XIX i z XX wieku oraz całe grupy zabytków – obiekty przemysłowe, budowle mieszkaniowe i ludowe oraz bardzo liczne wyroby rzemiosła artystycznego, z wyjątkiem najcenniejszych artefaktów powstałych w okresie średniowiecza i czasach nowożytnych.

W latach sześćdziesiątych XX wieku zinwentaryzowano zabytkową spuściznę na terenach dawnego województwa warszawskiego. Opracowane materiały wydano jako dziesiąty tom *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* pod redakcją Izabelli Galickiej i Hanny Sygietyńskiej. W ramach tego tomu ukazało się dwadzieścia

⁴³ Jerzy Szablowski, *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce: w dwudziątą rocznicę Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki, Ochrona Zabytków*, 2, 1949, nr 2 (6), s. 73–83; Jerzy Z. Łoziński, „*Katalog zabytków sztuki w Polsce*”. *Stan prac. Przegląd dorobku. Perspektywy*, *Rocznik Historii Sztuki*, 7, 1969, s. 267–316; Jakub Pokora, *Stan prac nad „Katalogiem zabytków sztuki w Polsce”, Ochrona Zabytków*, 61, 1988, nr 4 (163), s. 228–229.

osiem zeszytów, wydanych głównie w siódmej, ósmej i dziewiątej dekadzie XX wieku, ostatnie zaś na przełomie stuleci. Są to zeszyty:

- z. 1: *Ciechanów i okolice (d. pow. ciechanowski)*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska, Zofia Kossakowska-Szanajca i Janina Rutkowska, Warszawa 1977;
- z. 2: *Powiat garwoliński*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1967;
- z. 3: *Powiat gostyniński*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1975;
- z. 4: *Powiat grodzisko-mazowiecki*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1967;
- z. 5: *Powiat grójecki*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1971;
- z. 6: *Powiat łosicki*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1965;
- z. 7: *Maków Mazowiecki i okolice (d. pow. makowski)*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska, Warszawa 1982;
- z. 8: *Powiat mińsko-mazowiecki*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska, Warszawa 1968;
- z. 9: *Mława i okolice (d. pow. mławski)*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Michalina Kwiczala, Warszawa 1985;
- z. 10: *Nowy Dwór Mazowiecki (d. pow. nowodworski)*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska oraz Cezary Głuszek i Andrzej Gruszecki, Warszawa 1987;
- z. 11: *Ostrołęka i okolice (d. pow. ostrołęcki)*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Michalina Kwiczala, Warszawa 1983;
- z. 12: *Powiat ostrowsko-mazowiecki*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1974;
- z. 13: *Powiat otwocki*, oprac. Elżbieta Żyłko i Dariusz Kaczmarzyk (red. Elżbieta Żyłko), Warszawa 1963;
- z. 14: *Powiat piaseczyński*, oprac. Elżbieta Żyłko i Dariusz Kaczmarzyk (red. Elżbieta Żyłko), Warszawa 1962;
- z. 15: *Okolice Płocka (d. pow. płocki)*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1993;

- z. 16: *Płońsk i okolice (d. pow. płoński)*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1979;
- z. 17: *Powiat pruszkowski*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1970;
- z. 18: *Przasnysz i okolice (d. pow. przasnyski)*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska oraz Aldona Bartczakowa i Felicja Uniechowska, Warszawa 1980;
- z. 20: *Pułtusk i okolice (d. pow. pułtusi)*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1999;
- z. 21: *Powiat rycki*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1967;
- z. 22: *Powiat siedlecki*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1965;
- z. 23: *Powiat sierpecki*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1971;
- z. 24: *Powiat sochaczewski*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1973;
- z. 25: *Powiat sokołowski*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Bogusław Kopydłowski, Warszawa 1965;
- z. 26: *Powiat węgrowski*, oprac. Izabella Galicka i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1964;
- z. 27: *Powiat wołomiński*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1969;
- z. 28: *Powiat wyszkowski*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1974;
- z. 29: *Powiat żuromiński*, oprac. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska i Dariusz Kaczmarzyk, Warszawa 1975.

Wymienione zeszyty przygotowano później niż zeszyty dotyczące terenów dawnego województwa kieleckiego, a będące ich podstawą materiały weryfikowano w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku. Zawierają opracowania znacznie dokładniejsze, jednak obejmują tylko obiekty pochodzące z okresu do końca XVIII wieku; przegląd zabytkowej spuścizny zamykał się na budowach powstałych do 1850 roku. Nie została w nich uwzględniona architektura z drugiej połowy XIX i z XX wieku oraz ważne grupy budowli – obiekty przemysłowe (które jednak zostały przedstawione w oddzielnym *Katalogu zabytków budownictwa*

przemysłowego w Polsce), typowe budynki mieszkalne i ludowe oraz liczne zabytki rzemiosła artystycznego, z wyjątkiem najcenniejszych, wytworzonych do 1850 roku. Przedmiotem krytyki było pominięcie przez *Katalog zabytków sztuki w Polsce* budownictwa ludowego⁴⁴. Ponadto wydane zeszyty nie dotyczą terenów obecnego województwa mazowieckiego, lecz kilku powiatów dawnych województw kieleckiego i radomskiego. Mimo wymienionych wad, zeszyty KZSP składają się na najpoważniejsze opracowanie inwentaryzacyjne dotyczące Mazowsza. Niestety opublikowane w nich ustalenia w wielu miejscach się zdezaktualizowały, a powiaty południowego Mazowsza (tereny dawnego województwa kieleckiego) wymagają kolejnej inwentaryzacji zabytków, zgodnej z dzisiejszymi wymogami badawczymi i inwentaryzacyjnymi⁴⁵.

Niektóre obszary Mazowsza zostały przedstawione w odpowiednich zeszytach wydawnictwa *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*⁴⁶, które ma jednak zupełnie inny charakter i służy jako pomoc w praktyce konserwatorskiej. Zapoczątkowało ono publikację wyników ewidencji zabytków w regionie i było częścią działań dokumentacyjnych prowadzonych przez Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie. Dotyczy tylko części Mazowsza – a dokładniej: terenów kilku województw sprzed 2003 roku, które weszły w skład obecnego województwa mazowieckiego. Wydane zeszyty mają zróżnicowany poziom: wcześniejsze są bardzo syntetyczne i obejmują mniejszą liczbę zabytków; późniejsze są znacznie dokładniejsze, uwzględniają budowle z XIX i początku XX wieku, a także bliżej scharakteryzowano w nich zabytki przemysłowe i ludowe.

Popularny charakter mają omówienia zabytków poszczególnych powiatów w zeszytach *Przewodnika subiektywnego*, wydawanego przez Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki (dotychczas ukazało się blisko czterdzieści zeszytów)⁴⁷. Przegląd obiektów oparto w nich na dostępnych rejestrach zabytków. Poziom

⁴⁴ Łoziński 1969, s. 273.

⁴⁵ *Inwentaryzacja i katalog zabytków*, s. 35–38.

⁴⁶ Odnośnie do dzisiejszego województwa mazowieckiego zob. *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, red. Hanna Krzyżanowska, z. 15: *Województwo kieleckie*, oprac. Krzysztof Myśliński, Warszawa 1995; z. 23: *Województwo łomżyńskie*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1985; z. 28: *Województwo ostrołęckie*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1989; z. 31: *Województwo płockie*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1988; z. 36: *Województwo siedleckie*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1988; z. 38: *Województwo skierniewickie*, oprac. Ewa Kościelska z zespołem, Warszawa 1996.

⁴⁷ *Przewodnik subiektywny*, Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki, Warszawa 2010–2014. Dotychczas opublikowano większość zeszytów obejmujących obszar obecnego województwa mazowieckiego.

opisów w zeszytach *Przewodnika* jest bardzo zróżnicowany, natomiast ilustracje ukazują aktualny stan dziedzictwa kulturowego na terenie danego powiatu.

Inicjatywy inwentaryzacyjne urzędu konserwatorskiego i projekty badawcze

Inwentaryzacja zabytków prowadzona jest także w ramach działalności Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Obejmuje ona między innymi opracowywanie kart ewidencyjnych Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (tzw. W.E.Z.). W ostatnim okresie przygotowano: w roku 2016 – 75 kart; w roku 2017 – 241 kart; w roku 2018 – 51 kart; w roku 2019 – 81 kart. Sporządzenie karty ewidencyjnej danego zabytku jest równoznaczne z włączeniem go do Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków i objęciem ochroną konserwatorską. Ponadto wykonywane są tzw. białe karty, będące inną formą dokumentacji zabytków. Obok kart ewidencyjnych i „białych kart” z inicjatywy Mazowieckiego Konserwatora Zabytków powstają opracowania merytoryczne oparte na rozpoznaniu zasobu zabytkowego. Z ostatnio przygotowanych warto wspomnieć dwa opracowania: dotyczące architektury typu świdermajer w okolicach Otwocka i wiatraków na Mazowszu⁴⁸ oraz dworów i pałaców w Radomskim⁴⁹. Podejmowane są również prace związane z przyznanymi grantami badawczymi. Jednym z nich był realizowany w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki projekt „Inwentaryzacja malarstwa ściennego średniowiecznego i nowożytnego na Mazowszu”. Jego celem było zinwentaryzowanie znajdujących się w obiektach sakralnych i świeckich na Mazowszu dzieł malarstwa ściennego powstałych od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku.

Podsumowanie

Mimo podejmowanych wielu inicjatyw dotychczas na Mazowszu nie została wykonana kompleksowa inwentaryzacja dziedzictwa przeszłości. Tymczasem powinna być ona przeprowadzona jak najszybciej ze względu na liczne niekorzystne

⁴⁸ Natalia Lyons, *Strategia ochrony wiatraków na Mazowszu* [mps], Warszawa 2019, Archiwum Mazowieckiego Konserwatora Zabytków.

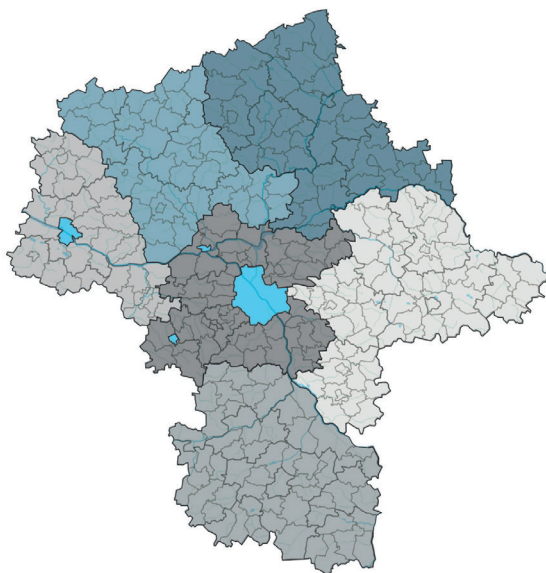
⁴⁹ Wiesław Marek Kowalik, *Dwory i pałace południowej części województwa mazowieckiego. Powiat radomski i okolice*, Radom 2020 (wydanie współfinansowane przez MWKZ).

zjawiska zagrażające mazowieckim zabytkom. Najważniejszym z nich jest szybkie przekształcanie krajobrazu kulturowego i zanik całych grup budowli o cechach zabytkowych – nie tylko architektury drewnianej, ale i mniejszych budynków mieszkalnych oraz dawnej architektury przemysłowej i kolejowej. Kolejnym problemem przyszłych inwentaryzatorów jest rozległy obszar Mazowsza i duża liczba zabytków na tym terenie. Ze względu na dużą powierzchnię województwa mazowieckiego i liczbę powiatów (trzydzieści siedem powiatów i pięć miast na prawach powiatów) nie będzie możliwe inwentaryzowanie zabytków jednego powiatu dłużej niż dwa lata. Rozliczenie kosztów i realizacja zadań muszą być zgodne z obowiązującym prawem, co oznacza, że koszty nie mogą być zbyt wysokie, a praca trwać przez kilka lat. Dlatego konieczna jest równoczesna działalność kilku profesjonalnych zespołów inwentaryzatorów. Podczas inwentaryzacji należy określić – zgodnie z kryteriami znanymi z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – cechy zabytków: ich wartość artystyczną (w tym jakość artystyczną i formę obiektu lub zespołu); oddziaływanie (europejskie, ponadregionalne, lokalne); wartość naukową (w tym autentyzm idei, materiału, funkcji oraz konstrukcji); materiał; nowatorstwo (ponadregionalne, lokalne); wartość historyczną (tożsamość miejsca, ludzi, zdarzeń); znaczenie (europejskie, ponadregionalne, lokalne)⁵⁰. Podstawowym postulatem jest wykonanie kompleksowej inwentaryzacji zabytkowych obiektów na terenie Mazowsza w formie nowego katalogu zabytków, opracowanego zgodnie osiągnięciami najnowszej wiedzy i metodologii.

⁵⁰ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 „O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami”, Dziennik Ustaw, 2003, nr 162, poz. 1568, art. 3 par. 1.

**PODZIAŁ TERYTORIALNY
JEDNOSTEK ORGANIZACYJNYCH WUOZ:**

- **WUOZ w Warszawie** – powiaty: grodziski, przyskowski, nowodworski, legionowski, piaseczyński, otwocki, wołomiński, żyrardowski, warszawski zachodni.
- **Delegatura w Ostrołęce** – powiaty: makowski, ostrołęcki, ostrowski, przasnyski, wyszkowski oraz Ostrołękę – miasto na prawach powiatu.
- **Delegatura w Ciechanowie** – powiaty: ciechanowski, mławski, płoński, pultuski i żuromiński.
- **Delegatura w Płocku** – powiaty: gostyniński, płocki, sierpecki, sochaczewski oraz Płock – miasto na prawach powiatu.
- **Delegatura w Radomiu** – powiaty: białobrzegi, grójcecki, kozienicki, lipski, przysuski, radomski, szydłowiecki, zwoleński oraz Radom – miasto na prawach powiatu.
- **Delegatura w Siedlcach** – powiaty: garwoliński, łosicki, miński mazowiecki, siedlecki, sokołowski, węgrowski oraz Siedlce – miasto na prawach powiatu.

1. Obszar obecnego Województwa Mazowieckiego i podział na Delegatury urzędu Mazowieckiego Konserwatora Zabytków.

2. Inwentaryzacja katedry warszawskiej, wg Adam Idźkowski, *Plany budowli obejmujące rozmaite rodzaje domów, mieszkań wiejskich różnej wielkości, kościołów, gmachów publicznych, mostów, ogrodów, monumentów itp. szczegółów w rozmaitych stylach architektury*, Warszawa 1843, tabl.

Z A B Y T K I S Z T U K I
W P O L S C E

INWENTARZ TOPOGRAFICZNY

REDAKTOR

DR JERZY SZABŁOWSKI

Kierownik Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki
w Ministerstwie W. R. i O. P.

CZĘŚĆ VI

WOJEWÓDZTWO ŁÓDZKIE

TOM I, ZESZYT I

POWIAT RAWSKO-MAZOWIECKI

OPRACOWAŁ

MGR WITOLD KIESZKOWSKI

KONSERWATOR WILEŃSKO-NOWOGRÓDZKI

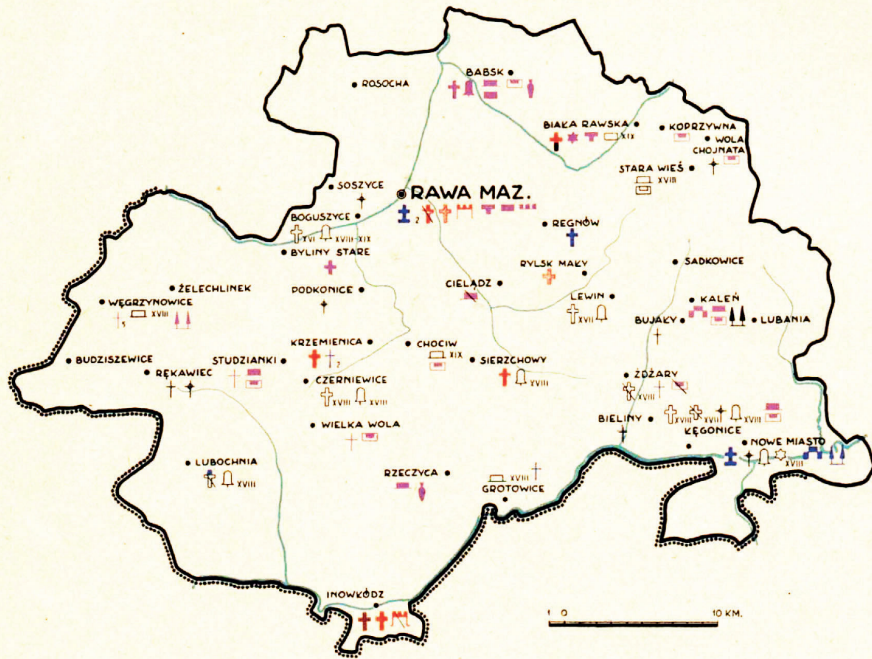
WARSZAWA 1939

WYDAWNICTWO MINISTERSTWA
WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

3. Wydawnictwo *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, red. Jerzy SZABŁOWSKI, Cz. VI, Województwo łódzkie, T. I, Z. 1, *Powiat rawsko-mazowiecki*, Warszawa 1939. A. Strona tytułowa; B. Mapa zabytków.

POWIAT RAWSKI

MAPA ROZMIESZCZENIA ZABYTKÓW ARCHITEKTURY

MUR DREWNI ZABYTEK

- † KOŚCIÓŁ
- † KOŚCIÓŁ Z KLASZTOREM
- ✳ BOŻNICA
- 🔔 DZWONNICA
- 🏰 ZAMEK
- 🏛️ RATUSZ
- 🏠 DOM

MUR DREWNI ZABYTEK

- 🏡 DWÓR
- 🏢 ZABUDOWANIA GOSPODARCZE
- 👤 KARCZMA
- † KAPLICA
- †† KAPLICZKA, FIGURA
- 🏠 SKUPISTWO DOMÓW
- 🌲 PARK ALEJA

- 🖤 BEZ CHARAKTER. CECH STYL.
- 🔴 ROMAŃSKI
- 🟠 GOTYCKI
- 🟡 BAROKOWY
- 🟣 KLASYCYSTYCZNY, EMPIROWY
- 🟠 NEOGOTYCKI

- 0 CYFRA ARABSKA = ILOŚĆ ZABYTKÓW
- 1888 CYFRA RZYMSKA = WIEK ZABYTKU DREWNI
- BRAK CYFRY RZYMSK. = ZABYTEK DREWNI NIEDATOWANY
- PRZEKREŚLENIE = ZABYTEK JUŻ NIEISTNIEJĄCY
- GRANICA WOJEWÓDZTWA
- GRANICA POWIATU

4. Fragment opisu inwentaryzacyjnego w wydawnictwie *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, red. Jerzy SZABŁOWSKI, Cz. VI, Województwo łódzkie, T. I, Z. 1, Powiat rawsko-mazowiecki, Warszawa 1939; s. 104-105.

NOWE MIASTO NAD PILICĄ

Miasteczko 29 km pd-wsch. od Rawy M.

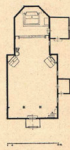

Fig. 107. Legoniec, kościół parafialny. Plan posmowy (str. 109)

KOŚCIÓŁ PARAFIALNY p. w. OPIEKI MATKI BOSKIEJ.
 Obecny zbudowany w r. 1856 na miejscu dawnego drewnianego. Pierwszy kościół ufundowany w w. XV przez dziedziców wsi Góry, herbu Rawicz (pamiętnik rodzinny Nowomijskich, Śl. geogr. VII 225). Z dawnego kościoła zachowane w nowym:
 Obrazy: 1. s. Jan Nep. w l. ołtarzu bocznym w nawie, 118x106 cm, ol. pl., z w. XVII. — 2. s. Tekla w l. ołtarzu bocznym przy łeczy, ol. pl., barokowy, z 2 poł. w. XVIII. — 3. s. Erazm, w pr. ołtarzu bocznym przy łeczy, ol. pl., barokowy, z 2 poł. w. XVIII. — 4. Drzewo genealogiczne Chrystusa, 118x171 cm, ol. pl. na drz., z w. XVIII. — Chrzcielnica, wys. 80 cm, z piaskowca; czara kandelowana, ozdobiona głowkami piñów; nuda; z wolutami i głowką zmiotka. Barokowa, ok. poł. w. XVII. — Feretron barokowy z r. 1767.
 Płyty nagrobne: 1. Piotra Fajnego, 67x115 cm, z piaskowca, z nieodległym rytym napisem, z r. 1600. — 2. Franciszka Filipskiego († 1818), 66x137 cm, z piaskowca, wypełniona napisem. — 3. dna Zofia Rolitendortła († 1828), 68,5x156 cm, marmurowa, wypełniona napisem, pod którym czaszka i piszczałce. — 4. Magdaleny Malinowskiej († 1832), 70x144 cm, z piaskowca, wypełniona napisem.

DZIWONNICA

Okno kościoła. Drewniana o konstrukcji słupowej, czworosienna, szalowana deskami. Dach namiotowy, kryty gontem. — Dzwon dawny, wyłożony przez bojów i nie wykazyjący w właściwym terminie, sprzedany do kościoła Ww. Świętych w Warszawie.

KOŚCIÓŁ p. w. s. KAZIMIERZA I KLASZTOR OO. KAPUCYNÓW.

Fundatorami byli Stanisław na Świdnie Świdziński, b. wojewoda rawski, oraz żona jego Katarzyna na Granowie Granowska, wojewodzina rawski, wespół ze swym ojcem Franciszkiem Granowskim, generałem w. kor. W jesieni r. 1762 odbyło się poświęcenie kamienia węgielnego, jednakże roboty zostały przerwane na skutek interwencji miejscowego proboszcza, który żądał od Granowskiego jako koadiutora doprowadzenia do porządku zaniedbanego drewnianego kościoła parafialnego. Po zaspokojeniu tych żądań wybudowano w r. 1765 tymczasową drewnianą kaplicę, która stała na placu przed kościołem, oraz połonno kamień

Fig. 108. Legoniec, kościół parafialny. Widok od południowego wschodu (str. 109)

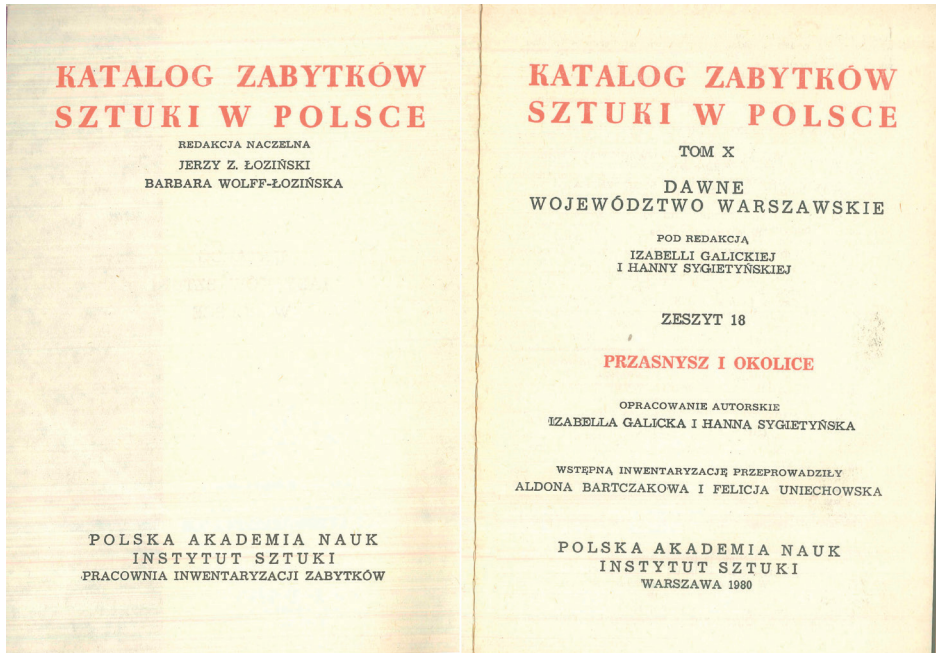
węgielny pod kościół. Brak funduszy sprawił jednak, że budowa przeciągała się, i kościół jeszcze w r. 1784 stał bez okien, które wprawiono dopiero w r. 1786, tymkąd równocześnie cały kościół. Konsekracja nastąpiła w r. 1816, dokonał jej Franciszek Zambrzycki, bp dardlański. W latach 1838—40, za czasów prowincjała o. Beniamina Szynalskiego i jego staraniem dobudowano kaplicę, kościół częściowo przebudowano i odnowiono. Planów przebudowy dostarczył budowniczy rządowy Kamiński.

Kościół i klasztor zajmują część zach. pierzei rynku. Murowane z cegły i potynkowane, z wyjątkiem głównej elewacji kościoła, pomalowanej w surowej cegle. Dachy kryte blachą.

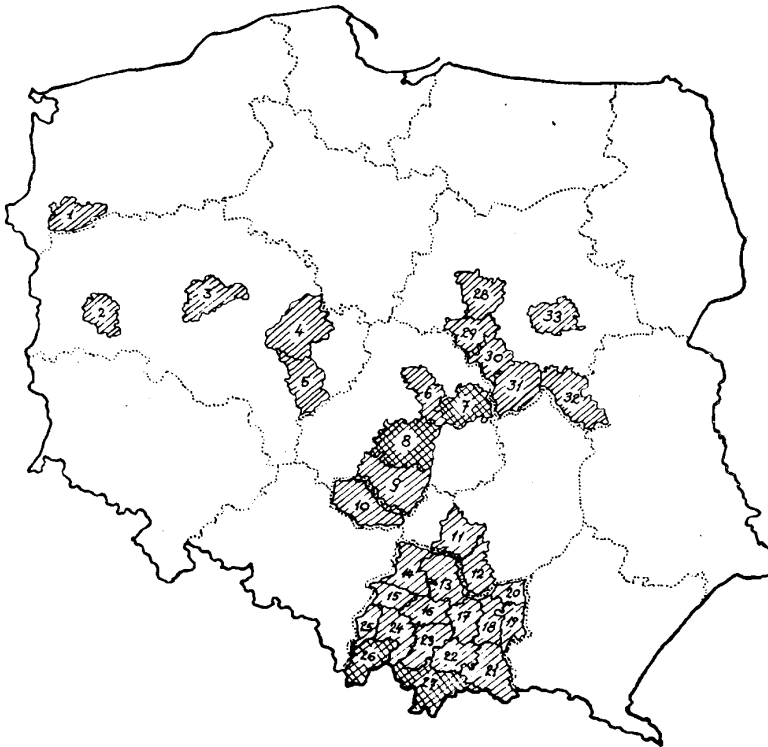
Kościół

Kościół (Fig. 112) zachował się zasadniczo w stanie pierwotnym. Nieznaczne zmiany dokonane zostały podczas przebudowy w latach

5. Strona tytułowa *Katalogu Zabytków Sztuki*, Tom X, Zeszyt 18, Przasnysz i okolice, opr. Izabella Galicka, Hanna Sygietyńska. Wstępna inwentaryzacje przeprowadziły Alina Bartczakowa i Felicja Uniechowska, Warszawa 1980.

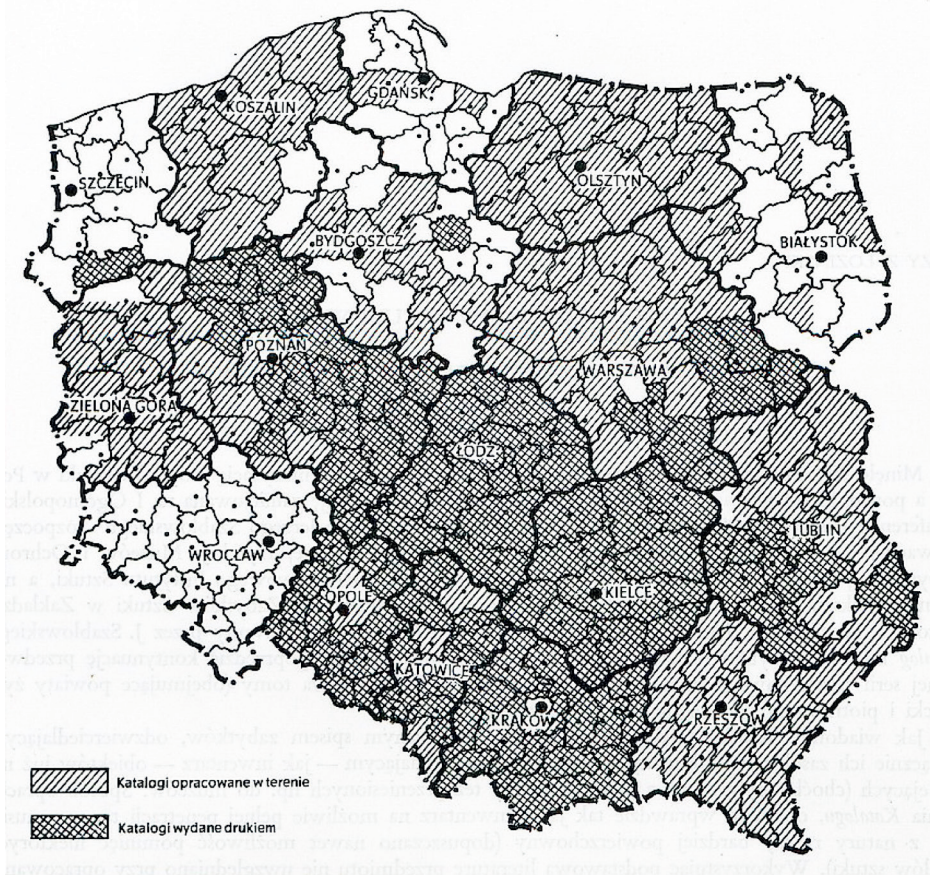
6. Mapa Polski wraz z Mazowszem z uwzględnieniem powiatów, których inwentarze lub katalogi zabytków zostały sporządzone w C.B.I. w latach 1929-49. Powiat posiadający inwentarz zaznaczono siatką; powiat posiadający katalog zakreskowano. Wg Jerzy SZABŁOWSKI, *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce: w dwudziestą rocznicę Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki*, „Ochrona Zabytków”, R. II, 1949, nr 2 (6), s. 83.

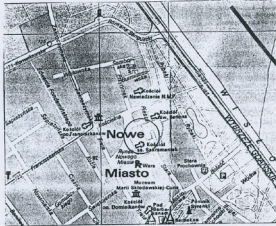
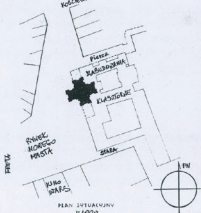
68. Mapa Polski z uwzględnieniem powiatów, których inwentarze lub katalogi zabytków sporządzone zostały w C. B. I. w latach 1929—49. Powiat posiadający inwentarz — założony siatką — powiat posiadający katalog — zakreskowany.

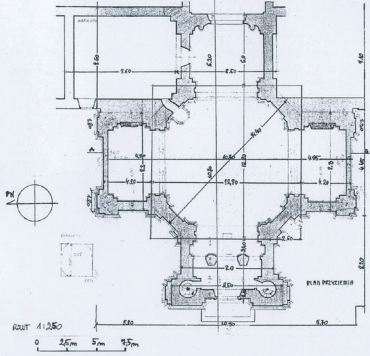
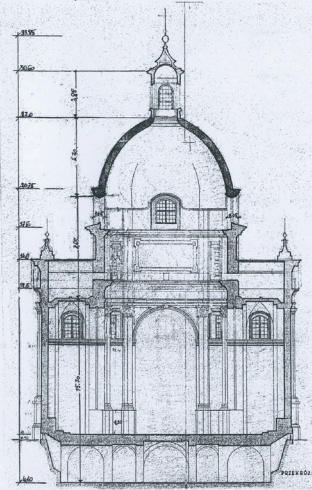
Powiaty: 1. myśliborski, 2. świebodziński, 3. poznański, 4. koniński, 5. kaliski, 6. brzeziński, 7. rawsko-mazowiecki, 8. piotrkowski, 9. radomski, 10. częstochowski, 11. jędrzejowski, 12. pińczowski, 13. miechowski, 14. olkuski, 15. chrzanowski, 16. krakowski, 17. bocheński, 18. brzeski, 19. tarnowski, 20. dąbrowski, 21. nowosądecki, 22. limanowski, 23. myślenicki, 24. wadowicki, 25. biłski, 26. żywiecki, 27. nowotarski, 28. płoński, 29. sochaczewski, 30. białski, 31. grójecki, 32. radzyński, 33. garwoliński.

7. Mapa Polski wraz z Mazowszem objętym inwentaryzacją w ramach Katalog zabytków sztuki w Polsce, stan u schyłku lat 90. Wg Jerzy Z. ŁOZIŃSKI, *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Stan prac. Przegląd dorobku. Perspektywy*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. VII, 1969, s. 316.

8. Czernsk, ruina zamku. Karta ewidencyjna, Hanna Sygietyńska, Warszawa IX 1959 (A.-B.).
Ze zbiorów Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, mpis.

ŚRODEK DOKUMENTACJI ZABYTKÓW W WARSZAWIE KARTA EWIDENCYJNA ZABYTKÓW ARCHITEKTURY I BUDOWNICTWA - Obiekt	A B C D E F G H I J K L M N O P R S T U V W X Y Z		Nr 496A. <small>Wpisano do wojewódzkiej ewidencji</small>
	1. KOŚCIÓŁ KLASZTORNY SAKRAMENTEK P.W. ŚW. KAZIMIERZA		2. Czas powstania 1684r
1. Zdjęcia, rzuty, przekroje, sytuacja, orientacja 		3. Miejscowość WARSZAWA	
		4. Adres RYNEK NOWEGO MIASTA 2 nr hipoteczny K W.122449 lub ewid. gruntów obręb:5-02-06, dz.ew.nr 14	
		5. Przynależność administracyjna województwo mazowieckie gmina Centrum	
Wólc ODZ 1996 r.		6. Poprzednie nazwy miejscowości	
		7. Przynależność administracyjna przed 1 VI 1975 województwo warszawskie	
		8. Wskazanie i jego adres Zgromadzenie Benedyktynk Od Nieuştającej Adoracji Najświétszego Sakramentu	
		9. Użytkownik i jego adres j.w.	
		10. Rejestr zabytków Nr 474 data lipiec 1965r	

WKŁADKA DO KARTY EWIDENCYJNEJ ZABYTKÓW ARCHITEKTURY I BUDOWNICTWA		ZAŁĄCZNIK NR 3	
1. Miejscowość WARSZAWA 2. Gaiina Centrum 3. Powiat 4. Województwo mazowieckie		5. Obiekt (można jak w karcie) KOŚCIÓŁ KLASZTORNY SAKRAMENTEK P.W. ŚW. KAZIMIERZA	
6. Zawartość wkładki (nazwa materiału uzupełniającego) zdjęcia			
			
Wkładkę złożyła: Iwona Zielińska – grudzień 2001r grudzień 2001r (miejsce, miesiąc, data) Miejsce przechowywania oryginałów: u autora karty		PRZECIĘCIE 1:1250	

11. Konstancin-Jeziorna, ul. Uzdrowskova 5, willa Nelkenów, proj. Helena i Szymon Syrkusowie 1932-33. Jeden z wyróżniających się zabytków na terenie Mazowsza nie rejestrowany przez żaden z katalogów zabytków i syntez z historii architektury polskiej. Fot. 2017 ze zbiorów WUOZ Warszawa.

11. Konstancin-Jeziorna, ul. Uzdrowskowa 5, willa Nelkenów, proj. Helena i Szymon Syrkusowie 1932-33. Jeden z wyróżniających się zabytków na terenie Mazowsza nie rejestrowany przez żaden z katalogów zabytków i syntezy z historii architektury polskiej. Fot. 2017 ze zbiorów WUOZ Warszawa.

12. Szumin, Dom Hansenów, 1968. Jeden z najcenniejszych zabytków na Mazowszu nieuwzględniony przez żaden z katalogów zabytków. Fot. 2018 ze zbiorów WUOZ Warszawa.